

A MAGYAR BIRODALOM KONCEPCIÓI A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN*

Hosszú évek óta foglalkoztatja a Habsburg Monarchia kései történetének kutatóit az a kérdés, hogy birodalomnak tekinthető-e ez az államalakulat, és ha igen, akkor melyek ezen birodalmiság jegyei. A kérdést Pieter M. Judson konkrétan is feltette egyik írásában, és bár arra a megállapításra jutott, hogy „a legtöbb birodalmi elmélet nem alkalmazható erre az államra”, mégis kevés kétséget hagyott afelől, hogy tanulmányának címét csupán figyelemfelkeltésből választotta, és a Habsburg Monarchiát igenis birodalomnak kell tekinteni.¹ Judson értékelése egybecseng az általa tárgyalt korszakban használt terminológiával: a hosszú 19. század során valószínűleg senki sem vonta kétségbe a Habsburg Monarchia birodalom voltát.² Más kutatók viszont óvatosabbak, így például Arno Strohmeyer, aki szerint a kora újkorban „a Habsburg Monarchia nem volt teljes értékű birodalom, bár több birodalmi jegyet is felmutatott”.³

Annak vizsgálata helyett, hogy a Habsburg Monarchia explicit birodalomnak tekinthető-e, a legtöbb kutató inkább a birodalmiság jegyeinek megnyilvánulásait kereste. Így az utóbbi időben számos kutatás született a birodalmi reprezentációkról⁴

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Prémium Posztdoktori Programjának támogatásával készült. A kézirat elkészítése során támaszkodhattam a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Újkori témacsoportjának munkatársai, továbbá Romsics Gergely tanácsaira – segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ Pieter M. Judson: *L'Autriche-Hongrie était-elle un empire?* Annales 68. (2008) 563–96. A teljes idézet: “Le présent article s’appuie sur des travaux récents portant sur les droits civils, les cultures citoyennes, les structures institutionnelles et les pratiques politiques apparues en Autriche-Hongrie après 1867, pour démontrer que la plupart des théories de l’empire ne s’appliquent pas à cet État.” [Ez a tanulmány az 1867 utáni ausztria-magyarországi állampolgári jogokról, polgári kultúráról, intézményi struktúrákról és politikai gyakorlatokról megjelent újabb munkák alapján állítja azt, hogy a legtöbb birodalmi elmélet nem alkalmazható erre az államra.] (565.) A tanulmányban szereplő idézeteket a szerző fordította magyarra.

² Hannes Leidinger: *War die Habsburgermonarchie ein Imperium? Aktuelle wissenschaftliche Betrachtungen und zeitgenössische Debatten von 1900 bis 1918.* In: *Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900.* Hrsg. Bernhard Bachinger – Wolfram Dornik – Stephan Lehnstaedt. (Schriften aus der Max Weber Stiftung 2.) Göttingen 2020. 27–44.

³ Arno Strohmeyer: *Die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit – ein Imperium? Ein Problem-auftritt.* In: *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche.* Hrsg. Michael Gehler – Robert Rollinger. Wiesbaden 2014. 1027–1055., itt: 1049.

⁴ Brigitte Mazohl – Karin Schneider: *“Translatio imperii”? Reichsidee und Kaisermythos in der Habsburgermonarchie.* In: *Was vom Alten Reiche blieb... Deutungen, Institutionen und Bilder des frühneuzeitlichen Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. Matthias Asche – Thomas Nicklas – Matthias Stickler. München 2011. 101–28.; Daniel L. Unowsky: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* (Central European Studies) West Lafayette 2005.

és a birodalmi hatalomgyakorlás módozatairól.⁵ A kutatók jelenleg egyetértenek abban, hogy az olyan perifériák, mint Galícia és Bukovina⁶ és a kvázi-gyarmat Bosznia-Hercegovina⁷ felett Bécs birodalmi jellegű hatalmat gyakorolt, sőt a Habsburg Monarchia kvázi-koloniális hatalomként lépett fel Afrikában és a Közel-Keleten is.⁸

Ez a tanulmány némileg más célt tűz ki maga elé. A Habsburg Monarchia birodalmi jellegének vizsgálata helyett arra a kérdésre igyekszik választ találni, hogy *hány* birodalom létezett a 19–20. századi Habsburg Monarchián belül. Ennek érdekében a tanulmány a magyar birodalom fogalomtörténetének felvázolására tesz kísérletet. A tanulmány csak részben szól a magyar birodalmi gondolatról, azaz a magyar imperialista külpolitikáról, és nem is célja Romsics Ignác alapos és kritikus tanulmányának meghaladása, hanem a „magyar birodalom” kifejezés többi lehetséges jelentését elemzi.⁹ Mindezzel reflektálni kíván Laurence Cole 2018-ban megjelent tanulmányának megállapítására: „több kutatásra van szükség, hogy megtudjuk, hogyan rezonált a »birodalom« a transzlajtn politikai diskurzusban, beleértve ebbe, hogyan gondolkozott a magyar elit egy önálló magyar, azaz nem osztrák-magyar birodalomról”.¹⁰

Egy idegen fogalom

A korai 19. századig a birodalom szó idegenül hangzott a magyar fülnek. A birodalom ugyanis általában közjogi alapon került definiálásra, azaz olyan államalakulatként, amely felett egy császár (vagy az ezzel egyenértékű szultán vagy cár) uralkodott; a birodalom tehát a császárság szinonimája volt. A birodalmiság elsőszámú feltételeként még 1893-ban is a „császárnak nevezett egyeduralkodót”

⁵ *John Deak*: Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War. (Stanford Studies on Central and Eastern Europe) Stanford 2015.; *Jana Osterkamp*: Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria. Austrian History Yearbook 47. (2016) 128–46.

⁶ *Klemens Kaps*: Creating Differences for Integration. Enlightened Reforms and Civilizing Missions in the Eastern European Possessions of the Habsburg Monarchy (1750–1815). In: Enlightened Colonialism. Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason. Ed. Damien Tricoire. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series) Cham 2017. 133–55.

⁷ *Clemens Ruthner*: Habsburgs “Dark continent”. Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert. (Kultur – Herrschaft – Differenz 23.) Tübingen 2018.; *Clemens Ruthner – Tamara Scheer*: Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie (Kultur – Herrschaft – Differenz 24.) Tübingen 2018.

⁸ *Walter Sauer*: Habsburg Colonial. Austria-Hungary’s Role in European Overseas Expansion Reconsidered. Austrian Studies 20. (2012) 5–23.

⁹ *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő*: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. (Osiris Könyvtár) Bp. 2004. 121–158.

¹⁰ *Laurence Cole*: Visions and Revisions of Empire. Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy. Austrian History Yearbook 49. (2018) 261–280., itt: 271.

szabta meg a *Pallas nagy lexikona*.¹¹ Magyarországot azonban – a magyar közjogi ortodoxia szerint – soha nem uralta formálisan császár. Mivel tehát Magyarország királyság volt, birodalmak, azaz császárságok szükségszerűen csak külföldön lehettek – a kora újkorban a birodalom kifejezés a leggyakrabban a Német–római Birodalommal kapcsolatban jelent meg. Még 1910-ben is, amikor pedig – amint az alább kiderül – a magyar birodalom szókapcsolat különböző jelentésekkel felruházva egészen változatos kontextusokban felmerült, a pallérozott és precízen fogalmazó konzervatív jogász-publicista Réz Mihály kizárólag osztrák viszonylatban volt hajlandó használni a birodalom szót, annak kiterjesztését Magyarországra pedig a Habsburg Monarchia centralizációjaként értelmezte, és mint ilyet természetesen a legélesebben elutasította.¹²

Ennek ellenére birodalmi intézmények Magyarországon is megjelentek. Német–római császárként a Habsburg uralkodók birodalmi hercegi (Fürst) címet adományoztak a leggazdagabb és leglojálisabb magyar arisztokratáknak, így például az Esterházy, a Grassalkovich és a Batthyány családok egyes ágainak, illetve az esztergomi érseknek. A hercegi cím ezeknek a családoknak az „átlagos” arisztokráciához képest jelentősen magasabb presztízst biztosított, és hozzájárult a birodalmi arisztokráciába való integrálódásukhoz.¹³

A birodalom és Magyarország közötti távolság tovább csökkent 1804-ben, amikor II. Ferenc német–római császár I. Ferencként felvette az osztrák császári címet, amivel egyúttal azt is jelezte, hogy egy Osztrák Császárság nevű állam élén áll. Két évvel később Ferenc lemondott német–római császári címéről, és így a Német–római Birodalom megszűnt létezni. „Majdnem három évszázaddal megszületése után a dunai államközösség immár egy, közös korona alatt létezett” – értékelte Ferenc lépését Charles Ingrao.¹⁴ (A közös korona azonban nem jelentett közös intézményeket – az egyetlen, az egész államalakulatot átfofó intézmény továbbra is a hadsereg maradt.) A magyar politikusok és jogászok azonban élesen elutasították, hogy Ferenc deklarációja és a közös korona koncepciója Magyarországra is érvényes lenne: bár több magyar vármegye is gratulált az uralkodónak új címe alkalmából, nyilvánvalóvá tették, hogy az osztrák császári cím egy másik állam belügye. A magyar rendek ellenállása egészen

¹¹ *Pallas nagy lexikona* I–XVIII. Bp. 1893–1904. III. 310.

¹² *Réz Mihály: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Bp. 1910.

¹³ *Géza Pálffy: An 'Old Empire' on the Periphery of the Old Empire. The Kingdom of Hungary and the Holy Roman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *The Holy Roman Empire, 1495–1806. A European Perspective*. Eds. R. J. W. Evans – Peter H. Wilson. Leiden–Boston 2012. 259–280., itt: 275–76. A hercegi címet a magyar jogrend 1886-ban vezette be.

¹⁴ *Charles Ingrao: The Habsburg Monarchy 1618 – 1815. (New Approaches to European History)* Cambridge 1994. 229.

1848-ig sikeres volt; Ferenc utódja, V. Ferdinándként, azaz magyar királyként uralkodott Magyarországon.¹⁵

A birodalom és Magyarország közötti határvonal interpretációja azonban nem volt egyértelmű, és az azt értelmező megszólalókat nem lehet két nagy táborra, az Osztrák Császárságot az összes Habsburg-tartományra kiterjeszteni akaró bécsi bürokráciára, illetve az ennek a törekvésnek ellenálló magyar rendekre leszűkíteni. Több magyar közszereplő ugyanis úgy érezte, hogy Magyarország igenis része az Osztrák Birodalomnak. Így tett például Lamberg Ferenc gróf, egy karintiai származású magyarországi indigena család szülötte, akit sikeres katonai pályafutása és feltétlen császárhűsége nyomán 1848 szeptemberében az uralkodó Magyarország katonai parancsnokává és ideiglenes nádorává nevezett ki, majd néhány nappal később Pest-Budán lincselés áldozata lett. Jóval ezelőtt Lamberg *Még egy Terra Incognita: Ismeretek s tudnivalók ausztriai birodalom nem-magyar tartományairól* címmel kiadott egy földrajzkönyvet, amely az Osztrák Császárság többi tartományát szándékozta megismertetni a magyar közönséggel. Lamberg ezen szövege, akárcsak publicisztikai munkássága (katonatisztekre egyáltalán nem jellemző módon) magyar nyelven jelent meg, ezzel is jelezve, hogy az összbirodalomról szóló koncepcióját a magyar közönségnek szánta.¹⁶ Lamberg esetében persze lehet azzal érvelni, hogy indigena volta magyarázza meg, miért vélte úgy a magyar rendek többségétől eltérően, hogy Magyarország része az Osztrák Birodalomnak. Több más szerzőnél azonban ilyen magyarázatot nem lehet adni. Így például a nem túl eredeti, de annál szorgalmasabb tudós és az MTA tagja, Lassú István, Magyarországot is tárgyalta *Az ausztriai birodalomnak statisztikai, geographiai, és históriai leírása* című munkájában, valamint több reformkori földrajztan-könyv szerzője is hasonlóan tett.¹⁷

¹⁵ Nagy Ernő: Az ausztriai császári cím fölvételéről. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* 12. kötet 2. szám. Szerk. Pauer Gyula. Bp. 1897. 29–32.; R. J. W. Evans: Communicating the Empire. The Habsburgs and Their Critics, 1700–1919. *Transactions of the Royal Historical Society* 19. (2009) 117–38., itt: 123–27.

¹⁶ *Lamberg Ferencz: Még egy Terra Incognita: Ismeretek s tudnivalók ausztriai birodalom nem-magyar tartományairól.* Pozsony 1841.

¹⁷ *Lassú István: Az ausztriai birodalomnak statisztikai, geographiai, és históriai leírása.* Buda 1829.; *B[edeő] P[ál]: Általános földleírás, különös tekintettel az Ausztriai birodalomra, jelesen Magyar országra.* Posony 1843.; *Harmadik folyamat: Az Ausztriai Birodalomnak és Olaszországnak földrajza.* Marosvásárhely 1846. Míg az Osztrák Birodalom vagy Osztrák Császárság terminusokat a reformkori szerzők többsége egyértelműen egy külföldi állam megnevezésére használta, a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló területet az Ausztriai-ház szókapcsolattal lehetett leírni.

A Szent Korona regnumainak magyar birodalma

Azok a vélemények azonban, amelyek Magyarországnak az Osztrák Birodalomhoz tartozását demonstrálták, egyértelműen kisebbségben maradtak a reformkori Magyarországon, és a domináns diskurzusban helyett egy másik koncepció, a magyar birodalom jelent meg. Ezt a magyar birodalmat nem közjogi alapon (azaz egy császár által uralt államként) definiálták, hanem független és több részből álló államot jelentett. Ebben az értelemben határozta meg a birodalom szót 1879-ben a *Magyar lexikon* is: a birodalom latin megfelelőjének a *regnumot* adta meg, nem pedig az *imperiumot*, ennek megfelelően meghatározása nem közjogi (azaz a birodalom nem a császárság szinonimája), hanem „nagyobb állam, melynek élén monarchikus fejedelem, császár vagy király áll, vagy több kisebb államot magában foglaló államegész”.¹⁸

Annak érdekében, hogy megértsük, mit jelentett a reformkorban használt magyar birodalom terminus, figyelembe kell venni, hogy a korszakban Magyarország definíciója is bizonytalan volt. Fényes Elek, a reformkor legfontosabb statisztikusa, egyenesen négy különböző Magyarország-meghatározást javasolt.¹⁹ A legszorosabb értelemben Magyarország csak a magyar polgári hatóságok által kormányzott területet jelentette. Az ennél eggyel szélesebb meghatározás Horvátországot és Szlavóniát is magában foglalta, mivel a magyar törvények ezek területén is hatályosak voltak (hiszen a horvát és szlavón rendek a magyar országgyűlésbe is elküldték követeiket). Az ennél is szélesebb definíció Erdélyt is magában foglalta. Erdély ugyan semmilyen konkrét intézményében nem kapcsolódott Magyarországhoz, de a magyar nacionalizmusnak a 18. század legvégén történő megszületésével és különösen az 1830-as évektől széles körben osztott nézet lett, hogy Erdély és Magyarország különállása az oszmán hódítás miatt bekövetkezett természetellenes állapot, amelynek megváltoztatása sürgető feladat.²⁰ Végül Fényes legrágabb definíciója minden olyan országot magában foglalt, amely valaha – bármely rövid ideig és csak formálisan is – a magyar korona alá tartozott: Dalmácia, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Galícia és Lodoméria, Havasalföld és Moldva.

A 18. században a magyar, a horvát és az erdélyi országgyűlések is kimondták függetlenségüket más országoktól; viszont – Péter László szavaival – „1790 után a magyar országgyűlés azzal az igénnyel lépett fel, hogy a magyar korona

¹⁸ *Magyar lexikon*, az összes tudományok enciklopédiája I–XVII. Bp. 1879–1885. IV. 71.

¹⁹ *Fényes Elek: Magyarország statistikája* I–III. Pest 1842–1843. II. 111–12.

²⁰ *Völgyesi Orsolya: Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években*. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Máttyás – Mester Béla. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2.) Bp. 2016. 178–191.

többi országa (regnuma) számára is jogot alkothasson. Az 1830-as évektől kezdve pedig a liberális nacionalisták a magyar korona összes országát egy kormányzati rendszerben kívánták egyesíteni,²¹ sőt ez a szándék még Galícia-Lodomériára is kiterjedt. A magyar birodalom terminus ezt az integrációs szándékot jelezte, mégpedig a legtöbb esetben Fényes második vagy harmadik definíciója szerint – a magyar birodalom nem volt más, mint egy jelenleg fragmentált, de a jövőben ténylegesen létrejövő magyar nemzetállam víziója. A birodalom szó ilyen jelentése könnyen kiolvasható a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos által írt vezércikkeiből: „Mit kíván az ország törvénye, mit kívánunk mi magyarok a horvátoktól nyelvünkre nézve? Azt, hogy a főkormányzási nyelv egy *birodalomban* csak egy lehetvén, ez a *magyar birodalomban* magyar legyen.”²² „Csak az lehet tehát az egyedüli kérdés, melyik élő nyelv legyen az önálló *magyar birodalomban* közigazgatási nyelvvé? És e kérdésre legrovidebben egy másik kérdéssel lehet felelni; tudniillik minő országról vagyon itt szó, és kié a hon, amelyről szó vagyon? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, amelyről szó vagyon, a magyaroké.”²³ Mondani sem kell, hogy ez az elképzelt magyar birodalom a létező Osztrák Birodalmon teljesen kívül állt; birodalom voltát nem uralkodójának császári címe, hanem önállósága és összetett, azaz – Kossuth és más romantikus nacionalisták reményei szerint ideiglenesen – nem teljesen centralizált volta adta.

A kiemelt népszerűségnek örvendő földrajz és történelem tankönyv, a *Hármas kis tükör* kiadástörténete is jól mutatja, hogy a reformkorban hogyan került egyenlőségjel a birodalom és az összetett nemzetállam koncepciója közé. A *Hármas kis tükör* először 1773-ban jelent meg, alcíme pedig pontosan meghatározta tárgyát: *Hármas kis tükör, mely I. a Szent Históriát, II. Magyar Országot, III. Erdély Országot, annak földével, polgári állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan, de világosan előadja és kimutatja.*²⁴ A könyv második része a legszűkebb értelemben tárgyalta Magyarországot. A következő kb. 30 kiadás is ezt a címet használta, egyértelműen jelezve, hogy a szűk értelemben vett Magyarország és Erdély két különálló, de múltjuk révén mégis összetartozó ország. 1824-től 1843-ig a legtöbb kiadás alcíme már a magyar birodalomról és Erdélyről szólt, és ennek megfelelően a második rész immár Horvátországot és Szlavóniát is tárgyalta. Az olvasó az 1843. évi kiadás alcímében immár a magyar

²¹ *László Péter: Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies. Ed. Miklós Lojtkó. (Central and Eastern Europe 1) Leiden–Boston 2012. 56.*

²² *Virasszunk. Pesti Hírlap, 1842. június 19. [Kiemelések a szerzőtől. – V. B.]*

²³ *Szabadka körlevele. Pesti Hírlap, 1842. július 14. [Kiemelések a szerzőtől. – V. B.]*

²⁴ *Losontzi István: Hármas kis tükör, mely I. a Szent Históriát, II. Magyar Országot, III. Erdély Országot, annak földével, polgári állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan, de világosan előadja és kimutatja. Posony 1773.*

királyi birodalommal találkozott, egy évvel később pedig az alcímből eltűnt Erdély (bár Erdélyt a főszöveg továbbra is külön részben tárgyalta).²⁵ Hasonló utat járt be Fényes munkássága is. 1836-ban és 1847-ben megjelent műveiben (*Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, illetve *Magyarország leírása*) a második definíció szerinti Magyarországot tárgyalta.²⁶ 1848-ban viszont már *A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben* címmel indított egy minden korábbinál részletesebbre tervezett sorozatot, amely immár Erdélyt is tárgyalni kívánta.²⁷

1848-ban Magyarország és Erdély egyesülésével a magyar birodalom kézzelfogható közelségben levőnek tűnt. A függetlenségi háború elvesztésével nemcsak ez az illúzió foszlott szerte, hanem egy évtizedre Magyarország megkérdőjelezhetetlenül a megreformált és dinamikus Osztrák Birodalom része lett.²⁸ A kortárs diskurzus ennek megfelelően alkalmazkodott a realitásokhoz. Magyar birodalomról immár szó sem volt. Fényes két új munkát adott ki: a *Magyarország geographiai szótára* a legszűkebb értelemben vett Magyarországot tárgyalta, *Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* pedig értelemszerűen az egész Osztrák Birodalmat.²⁹ *A Hármas kis tükör* egy kései kiadása pedig a Bibliát tárgyaló rész helyett immár szintén az egész Osztrák Birodalmat ismertette meg a tanulókkal.³⁰

A centralizált, abszolutista Osztrák Birodalom azonban csak egy évtizedig tartott. Az 1860-as évek korlátozott liberális közjogi kísérletezései a közvélemény felszabadításával jártak, és tengernyi elképzelés jelent meg a Habsburg Monarchia átalakításának forgatókönyveiről.³¹ Ebben a kontextusban ismét megjelent a magyar birodalom terminus a Szent Korona országainak mélyebb integrációját feltételezve. Toldy Ferenc már 1861-ben *A magyar birodalom alaptörvényei* címmel publikált egy közjogtörténeti gyűjteményt, amely horvát–szlavón és erdélyi törvényeket is tartalmazott – nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy közjogi-történeti alapot adjon a fényesi taxonómia harmadik kategóriája szerint értelmezett Magyarország létrehozására.³²

²⁵ *Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusa.* Bp. 2013. 270–71., a kiadástörténet részletes bibliográfiai adatai itt: 530–40.

²⁶ *Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* I–VI. Pest 1836.; *Fényes Elek: Magyarország leírása* I–II. Pest 1847.

²⁷ De a sorozatból csak egy kötet jelent meg: *Fényes Elek: Komárom vármegye.* (A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben 1.) Pest 1848.

²⁸ Az 1850-es évek birodalmi centralizációjáról kulcsfontosságú: *Pieter M. Judson: The Habsburg Empire. A New History.* Cambridge–London 2016. 218–68.

²⁹ *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára*, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest 1851.; *Fényes Elek: Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása.* Pest 1857.

³⁰ *Höke Lajos: Kis tükör, az ausztriai birodalmat, különösen Magyarországot mutató.* Buda 1857.

³¹ *Dedek Agnes: „Kiegyenlítési program-m-kovácsaink” 1861–1865. Századok* 139. (2005) 695–732.

³² *Toldy Ferenc: A magyar birodalom alaptörvényei.* Buda 1861. IX–XI.

1867-ben a Habsburg Monarchia új közjogi szerkezetet nyert, amelyben a birodalmi jelző egyre inkább Ciszlajtániára vonatkozott. A Birodalmi Tanács (Reichsrat) és a Birodalmi Bíróság (Reichsgericht) Ciszlajtánia parlamentje és legfelsőbb bírósága lettek; a három közös minisztérium megnevezése pedig birodalmi minisztériumból (Reichsministerium) cs. és k. minisztériummá (k. u. k. Ministerium) vált (bár ez utóbbi folyamat csak igen lassan játszódott le: elsőként a Külügyminisztérium [1895], azután a Pénzügyminisztérium [1903], végül pedig a Hadügyminisztérium [1911] megnevezése alkalmazkodott a dualista valósághoz).³³

Míg a magyar közjogi-politikai diskurzus résztvevői élesen ügyeltek arra, hogy a császári és a királyi jelzők elváljanak egymástól, a magyar birodalom terminus a dualizmus évtizedei alatt fénykorát élte. A kiegyezés nyomán a Szent Korona országainak mélyebb integrációjáról alkotott reformkori vízió nagyrészt megvalósult. Amint az eddigiekből kiderült, 1848 előtt a magyar birodalom terminus a legtöbb esetben Horvátországra és Szlavónországra és/vagy Erdélyre vonatkozott. 1867, azaz Erdély teljes körű magyarországi integrációja után viszont a magyar birodalom szókapcsolat elvesztette relevanciáját Erdély tekintetében. Ehelyett a magyar birodalom a leggyakrabban Magyarország és az 1868-ban újradefiniált autonómiához jutó Horvát-Szlavónország együttesét jelentette, természetesen azon az alapon, hogy az utóbbi *része* az előbbinek. Így például amikor 1908-ban a magyarországi koalíciós kormány etnikai homogenizációt célzó politikáját (konkrétan a Magyar Államvasutaknak a horvát–szlávón területen is a magyar nyelv használatát előíró rendelkezését) bíráló Horvát–Szerb Koalíció nyerte meg a szabor-választásokat, akkor ezt a *Pesti Napló* sajnálkozva a „magyar birodalmi politika”, azaz a Horvát–Szlavónországot Magyarország alacsonyabb rangú részének tekintő álláspont kudarcának minősítette.³⁴ A Magyarország és Horvát–Szlavónország egységeként értelmezett magyar birodalom terminus a legkülönbélebb, gyakran teljesen apolitikus szövegekben is felbukkant. *A légnyomás a Magyar Birodalomban 1861-től 1890-ig* vagy *A Magyar Birodalom halrajzi vázolata* című művekben a magyar birodalom terminus tehát csupán annyit jelentett, hogy szerzőik horvát–szlávón adatokra is támaszkodtak,³⁵ *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei* című könyvből pedig magyarországi és horvát–szlavónországi fürdőhelyekről nyerhetett információt a gyógyulásra vagy

³³ *Gerald Stourzh*: Der Dualismus 1867–1918: Zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie. In: Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. Helmut Rumppler – Peter Urbanitsch. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 7.) Wien 2000. 1177–1230., itt: 1192–94.

³⁴ Kudarc Horvátországban. *Pesti Napló*, 1908. február 29. Az 1908-as szabor-választás kontextusáról lásd *Sokcsévits Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 417–437.

³⁵ *Róna Zsigmond*: A légnyomás a Magyar Birodalomban 1861-től 1890-ig. Bp. 1897.; *Vutskits György*: A Magyar Birodalom halrajzi vázolata. Keszthely 1904.

pihenésre vágyó közönség.³⁶ Ehhez hasonlóan a Központi Statisztikai Hivatal is a magyar birodalom címszó alatt foglalta össze a magyarországi és a horvát–szlavónországi adatokat.³⁷

Míg a magyar birodalom terminus használatát horvát–szlavón viszonylatban a közjogi és politikai realitásokkal meg lehetett indokolni, a magyar birodalom fogalmának kiterjesztése Dalmáciára már nehezebb feladatnak bizonyult. Dalmácia ugyan Habsburg uralom alatt állt 1797 és 1805 között, majd pedig 1814 óta, de semmilyen közjogi kapcsolata nem volt sem Horvátországgal, sem Magyarországgal; ehelyett saját tartományi parlamenttel és kormánnyal bírt, 1861 után pedig a bécsi Birodalmi Tanácsba küldött képviselőket. A középkorban azonban a horvát királyok időnként Dalmáciát (vagy annak egy részét) is uralták, sőt a dalmát király címet is viselték, és a horvát bánok az után is megtartották Dalmáciát a címükben, hogy a tartomány már rég Velence uralma alatt állt. Mivel a horvát koronát Könyves Kálmán óta a magyar király viselte, Dalmáciát már Werbőczy is a Szent Korona egyik regnumának tartotta.³⁸ A modern magyar politikai gondolkodás számára így nem is lehetett kérdéses, hogy Dalmácia Szent István koronájának a része, sőt a Habsburg uralmat is ez legitimálja. 1802-ben egy országgyűlési leiratban az uralkodó is elismerte, hogy Dalmácia a magyar korona része. A történelmi jogra hivatkozva a reformkori országgyűlések folyamatosan követelték Dalmácia tényleges visszacsatolását Magyarországhoz.³⁹ Így tett Wesselényi Miklós is a *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című művében, amiben arra tett javaslatot, hogy a „magyar juson bírt” Dalmáciát Horvátországhoz és Szlavóniához csatolják, így a „magyar alkotmány malasztait” ki lehessen terjeszteni rá, sőt etnikai alapon még Isztria egy részét is bekebelezte volna.⁴⁰ Az 1860-as években ismét felbukkant Dalmácia kérdése. 1863-ban a magyar földrajztudomány egyik megalapítója, Hunfalvy János

³⁶ Papp Samu – Hankó Vilmos: A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei. Bp. 1907.

³⁷ A KSH adatkezelési gyakorlatát pedig átvette több statisztikai szerző is, például Konek Sándor: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Bp. 1875.

³⁸ Péter, L.: Hungary's Long Nineteenth Century i. m. 43.

³⁹ Botka Tivadar: Az 1843/1844 országgyűlési időszakból néhány ismeretlenebb közjogi tárgy és megrogzött balvélemény felvilágosítva. Pozsony 1844. 29–47.

⁴⁰ Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében. Lipcse 1843. 236. Deák Ágnes arra hívta fel a figyelmet, hogy Wesselényi Szózatának javaslata a Habsburg Monarchia egészének átalakítására egyedülálló a korszakban, mert szembement a magyar politikai elit dogmájával, miszerint Magyarország belügyeit a magyar király és a politikai osztály döntik el, cserébe a magyar rendek sem formálnak jogot más tartományok (azaz a külföld) ügyeibe való befolyásra. Lásd Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és szláv röpiratirodalom tengerében. In: Wesselényi emlékülés. Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó. Szerk. Takács Péter. (Társaság Füzetek 8.) Fehérgyarmat 1996. 17–38. A nyelvi határok mentén legnagyobbított Dalmácia ötlete szintén egyedülálló a szigorúan a történelmi-közjogi érveléssel operáló korszakban, és megelőlegezte a dualizmus alatt különösen Ausztriában megjelenő, etnikai alapú területrendezésre vonatkozó reformterveket.

Dalmáciát is a magyar birodalom részeként tárgyalta *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című művében, azaz Fényes harmadik és negyedik definíciója között ingadozott, és 1867-ben a mindig rugalmasan reagáló Fényes Elek is így tett legújabb művében.⁴¹ Mivel Dalmácia Horvátországhoz csatolásának ötlete a magyar és a horvát politikai elit támogatását is élvezte, az 1868-as horvát kiegyezés Dalmáciára is kiterjedt – legalábbis a magyar és a horvát–szlávón jog szerint. Az erről szóló 1868. évi XXX. tc. a *Magyarország, s Horvát-, Szlávón- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény* nevet viselte, a horvátországi állami szerveket horvát–szlávón–dalmát jelzővel illette, és a törvény 65. §-a a Szent Korona jogán a magyar állam kötelességének írta elő Dalmácia tényleges bekebelezésének követelését.⁴² A következő évtizedekben ennek megfelelően számos szerző Dalmáciára is kiterjesztve használta a magyar birodalom terminust, így járt el például több földrajztankönyv szerzője is.⁴³ A magyar birodalom Dalmáciát is magában foglaló diskurzusának leghangosabb képviselője a geográfus végzettségű, de a biztosítási szakmában karriert befutott Havass Rezső volt, aki számtalan népszerűsítő munkájában érvelt amellett, hogy a magyar gazdaságnak és társadalomnak tengeri fordulatot kell végrehajtania, és ennek egyik záloga Dalmáciának a magyar birodalomhoz való csatolása, melyhez a legitimitációt a történeti jog adta volna.⁴⁴ Ennek ellenére a magyar kormányzat konkrét lépéseket nem tett az igen elmaradott, magyar lakossággal egyáltalán nem rendelkező, és a magyar szimbolikus földrajzban is periférikus Dalmácia megszerzésére.

Bár a magyar birodalom ezen terminológiája a Szent Korona regnumainak egységét jelentve általában valamelyik perifériával kapcsolatban bukkant fel, néhány szerző leegyszerűsítve az erős nemzetállam szinonimájaként értelmezte. Ezen szerzők közül a legkarakteresebb és befolyásosabb Beksics Gusztáv publicista és szabadelvű képviselő volt.⁴⁵ Az 1880-as években írt korai munkáiban a birodalom szót a császárság szinonimájaként, tehát más országokra vonatkoztatva

⁴¹ *Hunfalvy János*: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I–III. Pest 1863–1865.; *Fényes Elek*: A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest 1867.

⁴² *Sokkevičs D.*: Horvátország i. m. 376.

⁴³ *Maár Péter Pál*: A magyar birodalom földleírása különös tekintettel természeti, kereskedelmi, közlekedési és ipari viszonyaira, kapcsolatban XII előadással a természetföldrajzból. Pest 1870.; *Ballagi Károly – Király Pál*: A magyar birodalom leírása különös tekintettel az 1876. XXXIII. törv.-cikkre. Bp. 1877.

⁴⁴ *Havass Rezső*: Dalmácia visszacsatolása a magyar birodalomhoz. Bp. 1889.; *Uő*: Magyar imperiálizmus. Budapesti Hírlap, 1902. január 12. 1–2.

⁴⁵ Beksics munkásságának értelmezéséhez még mindig releváns szempontokat ad: *L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* 97. (1963) 1242–1278. Újabb, átfogó igényű, de rövid terjedelme miatt nem túl részletes: *Müller Rolf*: Bevezetés. In: Beksics Gusztáv. Szerk. Müller Rolf. (Magyar panteon 17.) Bp. 2005. 7–39.

használta.⁴⁶ 1892-ben viszont már amellet érvelt, hogy az ország szó használata közjogilag pontatlan, mert nem fejezi ki a magyar állam önállóságát, így azt javasolta: a közjogi terminológia az egymás szinonimáiként értelmezett „magyar állam”, „magyar birodalom” és „magyar monarchia” kifejezéseket alkalmazza.⁴⁷ Az 1890-es években írt műveiben, így például a millenniumra készült reprezentatív *A magyar nemzet történetének* utolsó, a jelenkort tárgyaló fejezetében ő maga is gyakran használta a Szent István birodalma kifejezést.⁴⁸ A birodalom szó végül a *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője* című kései Beksics-műben kapott központi szerepet. Itt Beksics Hunyadi Mátyás korában találta meg Magyarország aranykorát és a saját kora számára inspiráló példát. Beksics egy olyan aranykor képét rajzolta meg, amikor Magyarország erős és központosított kormányzat alatt állt, népsűrűsége a kor standardjai szerint magas volt, és lakosságának nagy többsége magyarul beszélt. Az államnak ezen jellemzői Beksics szemében birodalom-má tették Hunyadi Mátyás Magyarországot, amely belső ereje folytán már külső hódításokra is képessé vált, sőt, Beksics ebben egy hosszú távon is meghatározó európai nagyhatalom csíráját is meglátta. Saját kora Magyarországnak is ugyan- ezt a receptet javasolta: egynyelvű lakosságot, centralizált államot és magas népességet. Bár interpretációjában sem Mátyás, sem saját korában nem volt központi kérdés a külső terjeszkedés, Beksics úgy vélte, hogy egy erős, népes és homogén magyar nemzetállam automatikusan átvinné az Osztrák–Magyar Monarchia vezetését és „természetes vezére tudna lenni a balkáni népeknek”.⁴⁹

A magyar nagyhatalom

Beksicsnek a Balkán kisállamai fölötti magyar befolyásról alkotott gondolatai átvezetnek a magyar birodalom terminus második értelmezési módjához, amely immár a Magyarországon kívül eső területek feletti befolyás különböző módzatait foglalta magában. Ezen elképzelések két kategóriába oszthatók. Néhány szerző Magyarország súlyának a Habsburg Monarchián belüli növelését értette magyar birodalomként. A második, ennél politikailag jóval jelentősebb diskurzus viszont a magyar birodalom fogalmán a magyar befolyás kiterjesztésének vágyát értette Délkelet-Európára, az Oszmán Birodalomra és esetenként nem túl konkrétan definiált további területekre.

⁴⁶ *Censor [Beksics Gusztáv]: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk.* Bp. 1884.; *Atticus [Beksics Gusztáv]: Új korszak és politikai programja.* Bp. 1889.

⁴⁷ *Beksics Gusztáv: A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Bp. 1892. 270.

⁴⁸ *Uő: I. Ferencz József és kora.* In: *A modern Magyarország (1848–1896).* Szerk. Szilágyi Sándor (A magyar nemzet története 10.) Bp. 1898. 395–834.

⁴⁹ *Uő: Mátyás király birodalma és Magyarország jövője.* Bp. 1905. 237.

A magyar birodalom kifejezésnek az egész Habsburg Monarchiára való kiterjesztése az 1860-as évek fejleménye, és a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló területek magyar vezetés alatt álló újjászervezését jelentette.⁵⁰ Tabódy József Bereg megyei, majd később pénzügyminiszteri tisztviselő és Szini Károly újságíró is úgy javasolták megreformálni a Habsburg Monarchiát, hogy súlypontját (azaz az udvart és az egész monarchiára kiterjedő igazgatási szerveket) Magyarországra helyezte volna, sőt az államot egyenesen Magyar Birodalom néven alakították volna újjá.⁵¹ A kiegyezéssel a Habsburg Monarchia ilyen átalakítása kútba esett, de az ötlet nem tűnt el. A sok szempontból különc újságíró-költő Vajda János 1881-ben hasonlóan érvelt a *Magyar birodalmi politika* című röpiratában: a Habsburg Monarchia jövőjét Magyarországra kell bízni a hanyatló németek és a megbízhatatlan szlávok helyett.⁵² A magyar birodalom fogalmat szintén a magyarországi központú Habsburg Monarchia értelemben használta a Mercator álnév mögé bújt szerző *A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme* című pamfletben, a korszakban kivételes módon a magyarok és Ausztria szláv nemzetei közötti szövetséget javasolván a pángermánizmus és az orosz expanziós törekvések ellen.⁵³ A birodalom terminusnak a Szent Korona országainak Ausztriától független integrációjaként történt használatával ellentétben ez az értelmezés tehát nem Ausztria ellenében szólt, hanem az Ausztriát is magában foglaló Habsburg Monarchia radikális átalakítását jelentette. Mivel azonban a magyar birodalomnak az egész Habsburg Monarchiát magában foglaló jelentése nem túl jelentős és egymástól elszigetelt szerzők írásaiban bukkant csak fel, önálló diskurzusnak ez az értelmezés nem tekinthető.

Ezzel szemben 'az egy imperialista politikát folytató nagyhatalom' értelemben vett birodalom koncepciója a kései felvilágosodásba és a reformkorba visszanyúló előzmények után éppen a 19. század utolsó negyedében kapott erőre és virágzott egészen 1918-ig. A 19–20. század fordulójának magyar imperializmusa – akár csak a magyar belpolitikai diskurzus – erősen historizáló jegyeket mutatott; szinte az összes magyar nagyhatalmiságot vizionáló szerző a középkori magyar állam expanzív külpolitikájából indult ki.

A középkori magyar impérium víziója a kései felvilágosodásban született meg. Göttingenben, a kései felvilágosodás központjában a kelet-európai történetírás

⁵⁰ Az ötlet már korábban is felbukkant, de ekkor még nem magyar birodalom szóval illették. Lásd *Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája*. (Közös dolgaink) Bp. 1987. 111.

⁵¹ *Tabódy József: Ausztria hivatása és egy Magyar-birodalom lehetősége*. Pest 1861.; *Szini Károly: Magyar birodalom. Javaslat a magyar kérdés megoldására*. Pest 1866.

⁵² *P-i Z-th A-l. [Vajda János]: Magyar birodalmi politika*. Bp. 1881.

⁵³ *Mercator: A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme*. Bp. 1908. A szerző kilétét nem sikerült tisztázni.

úttörője, August Ludwig Schlözer, továbbá Johann Christian Gatterer, Christian Gottlieb Heyne és Arnold Heeren egy *Allgemeine Weltgeschichte* című könyvsorozatot indítottak útnak (amelynek mintáját a Londonban megjelent *Universal History from the Earliest Account of Time to the Present* című sorozat adta). Az *Allgemeine Weltgeschichte* politikai földrajzi logikát követett, azaz kötetei az egyes államok történetét tárgyalták. Európa északi és keleti fele államainak történetét a szintén Göttingenben tanult Ludwig Albrecht Gebhardi hannoveri levéltárosra és udvari történészre bízta.⁵⁴ Gebhardi a *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* című művében jelentősen kiterjesztően értelmezte Magyarország történetét: előszavában azzal indokolta tárgyának meghatározását, hogy a magyar valaha harcos nép volt, és számos más népet meghódított, ezért a mű első részében a szűkebb értelemben vett Magyarországot, a továbbiakban pedig Erdélyt, Galíciát, Dalmáciát, Horvátországot, Szláviát, Szerbiát, Boszniát, Bulgáriát, Havasalföldet és Moldvát tárgyalta.⁵⁵ Néhány évvel később jelent meg a szintén Göttingenben iskolázott magyar királyi tisztviselő, Johann Christian Engel *Geschichte des Ungrischen Reiches und seine Nebenländer* címet viselő munkája Gebhardiéhoz nagyon hasonló koncepcióval, de színvonala jóval meghaladta azt.⁵⁶ Gebhardi és Engel címadásának magyarázata az, hogy a 18. században a német Reich szót a Königreich szinonimájaként kezdték használni, így például németül a magyar országgyűlést is Reichstagnak hívták, és Gebhardi művének Kultsár István által készített magyar fordítása is a *Magyar ország históriája* címet viselte (sőt Kultsár a fordítás-reinterpretáció során Gebhardi területi logikája helyett inkább a magyar nép története iránt mutatott érdeklődést⁵⁷).

Ahogy a kései felvilágosodás lassan áthajlott a romantikába, az egyre inkább magyar nyelvű történettudományi munkák is kezdték felfedezni a középkori magyar expanzív külpolitikát, és ennek megfelelően azoknak a területeknek a története is a magyar történészek érdeklődésébe került, amelyek felett Magyarország hosszabb-rövidebb ideig befolyást szerzett.⁵⁸ Amint már kiderült, Fényes Elek

⁵⁴ Monika Baár: From General History to National History. The Transformations of William Guthrie's and John Gray's A General History of the World (1736–1765) in Continental Europe. In: Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation. Ed. Stefanie Stockhorst. (Internationale Forschungen zur allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft 131.) Amsterdam 2010. 63–82., itt: 63–75.

⁵⁵ Ludwig Albrecht Gebhardi: Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten I–IV. (Allgemeine Weltgeschichte 15) Leipzig 1778–1782. I. 3.

⁵⁶ Johann Christian von Engel: Geschichte des Ungrischen Reiches und seine Nebenländer I–IV. Halle 1797–1804.

⁵⁷ Baár, M.: From General History i. m. 76–79.

⁵⁸ Így például Fejér György több kötetnyi dokumentumot közölt, amelyekkel a magyar korona uralmát kívánta legitimálni Dalmácia, Halics–Lodoméria, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Havasalföld, Moldova és Besszarábia fölött. Lásd Dalmatiae cum regno Hungariae nexus. Buda 1834.; Galiciae ac

legtágabb Magyarország-definíciója is a középkori expanzív külpolitika emlékének alapult. Az 1840-as években pedig már néhány magyar politikai szereplő (Pulszky Ferenc, Zay Károly, Kemény Dénes) is megfogalmazta, hogy Magyarországnak valamilyen módon határaitól délre és keletre is befolyást kellene szereznie.⁵⁹ Ezek az óvatos és egyelőre alig kidolgozott javaslatok a birodalom szót még nem használták; a magyar birodalom kifejezés a reformkorban még egyértelműen az összetett nemzetállam szinonimája volt, és a német Reich szót Magyarországra vonatkoztatva királysággént vagy országgént fordították.

1848 kaotikus tavaszán hirtelen úgy tűnt, hogy Magyarország helyzete alapvetően megváltozik. Áprilisban a Német Szövetség minden tagállamában parlamenti választásokat tartottak, májusban Frankfurtban összeült a német parlament, és reálisnak tűnt rövid időn belül az egységes Németország megszületése (beleértve ebbe a Habsburg Monarchia alpesi tartományait és a cseh korona országait is). Ez mindenképpen új helyzetet jelentett volna a Habsburgok uralma alatt, de a Német Szövetségen kívül álló tartományok (például Magyarország) számára. Batthyány Lajos miniszterelnök Joseph Andrew Blackwell brit utazó-diplomata-író beszámolója szerint 1848 áprilisában egy „hatalmas birodalom” létrehozásában gondolkozott, amely Havasalföld és Moldva önkéntes csatlakozásával is számolhat.⁶⁰ Batthyány közlését azonban Blackwell híradásán túl nem tudjuk ellenőrizni, ráadásul ez a forrás egy eredetileg franciául folytatott beszélgetésről angolul írt beszámoló magyar fordításában áll rendelkezésünkre, így nem állapítható meg, hogy Batthyány pontosan mire és milyen szavakkal gondolt. 1848 további eseményei, és különösen az, hogy a császári udvar a Német Szövetséghez tartozó tartományainak Németországhoz való csatlakozása és az összes tartományának Németországon kívüli egyben tartása közötti választásra kényszerülve végül az utóbbi mellett döntött, elsöpörték Batthyány állítólagos „hatalmas birodalmának” ötletét.

1849 és az 1880-as évek között a délkelet-európai magyar expanzió ötlete eltűnt a magyarországi politikai diskurzusból.⁶¹ A neoabszolutizmus évtizedé-

Lodomeriae cum regno Hungariae nexus. (Codex diplomaticus Hungariae IX/4) Buda 1834.; *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum regno Hungariae nexu.* Buda 1837.

⁵⁹ *Romsics I.*: A magyar birodalmi gondolat i. m. 127–29.

⁶⁰ Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetesei 1843–1851. Szerk. Haraszti-Taylor Éva. (Bibliotheca historica) Bp. 1989. 154.; *Kósáry Domokos*: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. (História könyvtár 11.) Bp. 1999. 18–21.

⁶¹ Két kivétel említhető. Kemény Zsigmond 1851-ben a magyar és az összbirodalmi érdekek összeegyeztetését úgy képzelte el, hogy abban a Habsburg Monarchia délkeleti külpolitikai fordulatának fontos szerepet szánt (Még egy szó a forradalom után. Pest 1851.). A száműzött Kossuth pedig 1862-ben egy dunai konföderáció tervével állt elő, éles kritikát kiváltva Magyarországon. A 19. század végén ténylegesen elinduló magyar nagyhatalmi törekvésekkel szemben azonban sem Kemény, sem Kossuth

ben bármilyen magyar expanzió a legképtelenebb elképzelés lett volna, később a Habsburg Monarchia rendezése, a kiegyezés után pedig belpolitikai kérdések kerültek előtérbe. A magyar közvélemény még 1878-ban is élesen bírálta a kormányzatot, amiért áldását adta Bosznia–Hercegovina okkupációjára, azaz magyar katonákat vezényelt külföldre.⁶²

Bosznia–Hercegovina okkupációja ennek ellenére döntő fontosságú momentum volt a magyar nagyhatalmiság víziójának megszületésében. A tartomány igazgatásában kulcsszerepet játszott több magyar is, különösen Kállay Béni és Burián István közös pénzügyminiszterek, akik hivatalból Bosznia–Hercegovina kormányzói is voltak, illetve a közös Pénzügyminisztérium magas rangú tisztviselője, Thallóczy Lajos Balkán-szakértő történész. Ez a csoport úgy vélte, hogy mind Ausztria, mind Magyarország eleme érdeke, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia aktív külpolitikát vigyen Délkelet-Európában, és ott egy informális birodalmat (informal empire) működtessen.⁶³ Az 1890-es évekre pedig több olyan lobbicsoport is megjelent, amely egy délkelet-európai magyar gazdasági és kulturális expanzió, azaz informális birodalomépítés mellett tört lándzsát, szerzőtől függően a Habsburg Monarchia keretein belül vagy akár azon kívül. Ezen lobbicsoportok között megtalálhatjuk a magyar reálgazdasági és pénzügyi elit számos képviselőjét, tudósokat (leginkább a földrajztudomány és a történettudomány művelőit), publicistákat és természetesen politikusokat.⁶⁴ A magyar imperializmus politikája az első világháború előtti években a turanizmus szárba szökkenésével immár az Oszmán Birodalom ázsiai területeire, sőt a „turáni népek” által lakott Ázsiára is kiterjedt,⁶⁵ az első világháború alatt pedig se szeri, se száma a Balkán felett intézményesített magyar dominanciára vonatkozó elképzeléseknek. A magyar nagyhatalomról szőtt egyre bizarrabb álmodozást az első világháború utáni összeomlás sem szüntette meg teljesen, bár képviselőit 1918 után már nem a mainstreamben, hanem radikális és többnyire jelentéktelen csoportosulások között kell keresni.⁶⁶

nem magyar nagyhatalmiságban gondolkozott, hanem az előbbi Habsburg impériumban, az utóbbi pedig egyenrangú nemzetek szövetségében (bár Magyarországnak Kossuth és Teleki László is primus inter pares szerepet szánt).

⁶² *Ress Imre*: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs 2018. 73–107., itt: 78–86.

⁶³ Az informális birodalom koncepciójának óriási irodalmáról jó áttekintését ad: *Gregory A. Barton*: *Informal Empire and the Rise of One World Culture*. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies) Houndmills–New York, NY 2014.

⁶⁴ *Demeter Gábor*: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Bp. 2018.

⁶⁵ *Ablonczy Balázs*: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Bp. 2016.

⁶⁶ *Romsics I.*: *A magyar birodalmi gondolat i. m. 144–58.*

A magyar birodalom terminust ezen szereplők közül legkarakteresebben a történészek és publicisták alkalmazták. A 20. század elején több jelentős történész is az expanzív külpolitikát azonosította magyar birodalmi politikaként. Acsády Ignác magnum opusában – jellemző címe *A magyar birodalom története a kútfolk alapján* – Szent László kapcsán jelentette ki, hogy „már nemcsak nagy nemzeti, hanem messzeszárnyaló birodalmi politikát követett. Az addig még mindig kicsiny magyar államot, az addig tisztán szárazföldi, folyamközi Magyarországot tengeri állammá tette. Határait a Fekete tenger felé is előre tolta, az Adriáig, a földközi tengerig, melynek medencéje körül nemcsak az ókorban, hanem XI. században s jóval később is a művelt világ legfontosabb eseményei lejátszódtak, meg tényleg kiterjesztette s ezzel Magyarország nemzetközi helyzetét, szerepét az európai államcsoportban gyökeresen megváltoztatta. A királyság egy század folyamán a nagyhatalmak sorába emelte a magyar birodalmat.”⁶⁷ A Szent László horvátországi expanzióját folytató és stabilizáló Könyves Kálmánt Marczali Henrik jellemzi úgy, hogy „a nemzeti magyar állam alatta és általa szélesedik ki több nemzetet uralma alá egyesítő, nagyhatalmi célok után törő magyar birodalom-má”.⁶⁸ III. Béla pedig Thallóczy Lajos tollán lett a bizánci és a német–római birodalmakkal egyenlő magyar birodalom bölcs uralkodója, aki helyreállította a magyar uralmat Magyarország déli határain túl.⁶⁹

A magyar birodalom kifejezést a magyar imperializmus szinonimájaként használó publicisták közül a konzervatív sajtóvezér Rákosi Jenőt kell kiemelni, aki a nagy példányszámú *Budapesti Hírlap*ban propagálta a magyar imperializmus programját. Rákosi magyar birodalmi víziója hasonló volt közeli munkatársához, Beksicséhez: a kifejezésen egy erős nemzetállamot és egy nagy lélekszámú, stabil nemzeti identitású magyar népet értett.⁷⁰ De Rákosinál hangsúlyosabban jelenik meg a magyar birodalom külpolitikai szempontja: egy „Magyarországra alapított birodalmi politika az ő hatalmas eszközeivel, a magyar nemzeti propagatív erő fölszabadításával, a dinasztia fokozott támogatásával, a közgazdasági tényezőknek duzzadó erőbe juttatásával, a kelet kapuinak megnyitásával olyan erősséget teremthet a Habsburgok számára, a melyben dicsőséges uralmuk szárnyakat kap s parancsolni fog a Fekete tengerig.”⁷¹ A nagyhatalmisággként értelme-

⁶⁷ *Acsády Ignác: A magyar birodalom története a kútfolk alapján a művelt közönség számára I–II.* Bp. 1903. I. 151–152.

⁶⁸ *Marczali Henrik: Az Árpádok és Dalmácia. (Értekezések a történeti tudomány köréből 17/5.)* Bp. 1908. 77.

⁶⁹ *Thallóczy Lajos: III. Béla és a magyar birodalom.* In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 57–97.

⁷⁰ *Nagy Ildikó: Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium.* In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk. Hanák Péter – Nagy Mariann. Pécs 1997. 295–307.

⁷¹ Magyar imperiálizmus. *Budapesti Hírlap*, 1901. március 27. 1–2.

zett magyar birodalom szemantikájának fontos eleme, hogy Rákosi a birodalom szinonimájaként az imperium szóból alkotott imperializmust használta, ellenében a tanulmány első felében kifejtett összetett állam jelentésű birodalommal (amelyet például a *Magyar lexikon* fent említett szócikke a latin *regnum* szóval rokonított). Rákosi köréhez tartozott a csillagászati népszerűsítő munkák szerzőjeként és a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjeként ismertséget szerzett Hoitsy Pál, akinek tudománynépszerűsítő és zsurnalisztikai tevékenységét erősen beárnyékolja a magyar imperializmusról alkotott, az 1918-as összeomlás óta igen bizarrnak ható munkája, amelyben egy magyar nagyhatalom rövid időn belüli felemelkedésének vízióját osztotta meg a nagyközönséggel.⁷²

Ahogy Rákosi példája is mutatja, a magyar birodalom szókapcsolat fent bemutatott ideáltípusai ritkán jelentek meg önmagukban; különösen a magyar nagyhatalmiság történeti diskurzusában keveredett a független és nem centralizált államként értelmezett birodalom az expanzív külpolitikát folytató nagyhatalom értelmében vett birodalommal, sőt a magyarországi központú Habsburg Monarchia víziójával. Ennek a keveredésnek korai megjelenését láthatjuk Ivánfi Ede piarista szerzetes *A magyar birodalom címerei és színei* című munkájában, amely a szűkebb értelemben vett Magyarország és aktuális társországai (Erdély, Szlavónia, Horvátország és Dalmácia – ez utóbbinak társországi volta persze csak papíron létezett) címereinek és zászlóinak bemutatása után a hajdani magyar tartományok jelképeit is behatóan tárgyalta.⁷³ De ugyanez a keveredés jellemző Acsádyra, Marczalira és Thallóczyra is, akik mindannyian már Szent István korától használták a magyar birodalom kifejezést, hogy aztán az Árpádok expanzív külpolitikájának elemzésekor azt állítsák, valójában a hódítás tette Magyarországot birodalomná.

Konklúzió

A birodalom kifejezés ilyen sokszínű használata a Habsburg Monarchián belül egyértelműen egyedi jelenség volt, amelyet Magyarország speciális helyzetével lehet megmagyarázni. A magyar birodalom különböző jelentéseinek értelmezéséhez azonban mégis érdemes egy rövid kitérőt tenni a horvát és a cseh diskurzusokba.

Mivel a horvát tartományok nem tartoztak a Német–római Birodalomhoz, „birodalmi történetük” ugyanúgy 1804-ben kezdődött, mint Magyarországé. Magyarországhoz hasonlóan a horvát tartományok történeti jogaira való

⁷² Hoitsy Pál: Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai. Bp. 1902.

⁷³ Ivánfi Ede: A magyar birodalom címerei és színei. Bp. 1873.

hivatkozás a horvát politikai diskurzus alapvető része volt.⁷⁴ Az elképzelt horvát államiság a magnak tekintett Horvátország és annak két „melléktartománya”, Szlavónia és Dalmácia közös kormányzását jelentette – az előbbi esetében a közös igazgatás megvalósult, az utóbbiában nem. Horvátország és a két másik tartomány viszonya nagyjából tehát hasonló volt Magyarországnak és „melléktartományai” viszonyához: a történeti jogra hivatkozva a magát nemzeti központként meghatározó regnum politikai elitje integrálni akarta a periféria regnumait. A különbség a magyar és a horvát eset között a terminológiában ragadható meg: míg a magyar esetben a Szent Korona regnumai közötti integrációra a magyar birodalom kifejezést használták, a hasonló horvát törekvésekre a Háromegegy Királyság (Trojedna kraljevina) szókapcsolatot alkalmazták. A birodalom kifejezés ebben a kontextusban nem bukkant fel, sem azoknak a horvát nacionalista vezetőknek a terminológiájában, akik Horvátország területét a történeti jog helyett etnikai alapon képzelték el, és így Isztriával és Bosznia–Hercegovinával kívánták kiegészíteni a három történeti tartományt.⁷⁵ A birodalom terminust így a horvát szóhasználat meghagyta Ausztriára vagy a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló teljes területre.

Ezzel szemben a birodalom mindennapi realitás volt a Vencel-korona három országában, Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, mivel azok már a 11. század óta a Német–római Birodalom részei voltak, a cseh király választófejedelem volt az intézmény megjelenése óta, és több császár is Prágában tartotta a székhelyét. Az átmenet a Német–római Birodalomból az Osztrák Császárságba így még annyi változással sem járt, mint Magyarország vagy Horvátország esetében. Császárság (azaz birodalom) és királyság Csehországban így harmóniában léteztek egymással, bár a magyarhoz hasonlóan a cseh rendek is elérték, hogy Ferdinánd királyként és így V.-ként adja ki rendeleteit, Ferenc József cseh királyi koronázásának elmaradása pedig a cseh politikai élet egyik komoly sérelme volt.⁷⁶ A magyar és a horvát esetekhez hasonlóan a cseh nemzeti mozgalom is alapos történeti érvelésre támaszkodott a három cseh tartomány, Csehország, Morvaország és Szilézia önálló államiságát követelve. A három tartomány közös kormányzása azonban nem tartozott a cseh nemzeti politika kívánalmai közé, mert a történeti tartományok megtartásában látták annak garanciáját,

⁷⁴ *Wolfgang Kessler*: Vom Recht der Stände zum 'Kroatischen Staatsrecht'. Zum Historischen Recht in der Politischen Kultur des 19. Jahrhunderts in Kroatien. In: Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation. Hrsg. Dietmar Willoweit – Hans Lemberg. München 2006. 379–404.

⁷⁵ *Alex J. Bellamy*: The Formation of Croatian National Identity. A Centuries-Old Dream? Manchester 2003. 45–46.

⁷⁶ *Evans, R. J. W.*: Communicating the Empire i. m. 131.

hogy nem vágják szét ezeket német és cseh részre. A magyar és a horvát politikai diskurzusokban használt magyar birodalomhoz, illetve Háromegy királysághoz hasonló, az összetett nemzetállam szinonimájaként használt fogalom a „cseh korona országai”, de az elképzelt nemzeti terület diskurzív nacionalizálását inkább etnikai jelzőkkel oldották meg a cseh diskurzusban (český, česko-slovanský). A birodalom szó pedig egyértelműen a ciszlajtán vagy az össz-Habsburg területekre vonatkozó jelző maradt.⁷⁷

Hány birodalom létezett tehát a 19. századi Habsburg Monarchiában? A kérdésre adott válasz természetesen a birodalom definíciójától függ. Ez a tanulmány azonban szándékosan nem tett kísérletet a birodalom kifejezés definiálására, és tudatosan elkerülte, hogy állást foglaljon abban a kérdésben, vajon a 19–20. század fordulójának Magyarországja „jobbani birodalmi struktúra volt[-e], mint ahogy azt eddig szokásban volt tartani”, ahogy azt Egry Gábor állítja egy nemrégiben megjelent tanulmányában.⁷⁸ Az viszont bizonyos, hogy a birodalmat jelentősen másképp képelték el a 19. századi és 20. század eleji Magyarországon, mint a Habsburg Monarchia többi részén. A kronológiailag első birodalmi vízió a történeti joggal operáló magyar nacionalizmus terméke, amely az elképzelt nemzetállam széttöredezett részeinek integrációját jelentette. Ez a magyar program lényegében nem különbözött a kortárs horvát és cseh elképzelésektől: a rendi-nemzeti vezetők mindhárom esetben úgy vélték, hogy az adott korona regnumait elszakíthatatlan kötelékek kötik össze, még ha ezek a konkrét jogi-adminisztratív valóságban nem is léteztek; és hogy ezek a koronák valójában önálló állami léttel bírtak, még ha ezek a politikai valóságban szintén nem vagy csak részlegesen jelentek is meg.⁷⁹ Az összetett nemzetállam értelemben vett magyar birodalom tehát csupán terminológiai, de nem lényegi jellegű különbséget rejt a horvát és a cseh esethez viszonyítva. Ami viszont egyértelműen egyedi volt, az a magyar nagyhatalom víziója, amihez hasonló elképzelés az Osztrák–Magyar Monarchiában máshol nem is bukkanhatott fel. Bár realitássá a magyar imperializmus nem vált, ennek a diskurzusa mindenképpen gazdagítja a kései Habsburg Monarchia birodalmi jellegéről folytatott mai vitákat.

⁷⁷ *Peter Haslinger*: Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 117.) München 2010. 67–106., különösen 91–95.

⁷⁸ *Gábor Egry*: Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary. In: Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900. Hrsg. Bernhard Bachinger – Wolfram Dornik – Stephan Lehnstaedt. (Schriften aus der Max Weber Stiftung 2.) Göttingen 2020. 333–353., itt: 334.

⁷⁹ *Natasha Wheatley*: Law, Time, and Sovereignty in Central Europe. Imperial Constitutions, Historical Rights, and the Afterlives of Empire. Doktori (PhD) disszertáció. Columbia University, New York. 2016.

THE CONCEPTS OF A HUNGARIAN EMPIRE
IN THE LONG NINETEENTH CENTURY

By Bálint Varga

SUMMARY

The paper investigates the uses of the term Hungarian empire during the long nineteenth century. It argues that the term empire emerged in the Hungarian political discourse in the Vormärz era and was used to denote the imagined integrity of Hungary proper, Transylvania, Croatia, Slavonia, and eventually Dalmatia on the grounds of the historic rights of the Holy Crown of Hungary in the form of a composite nation state. This usage of the term became ubiquitous after the Austro-Hungarian Compromise. A second meaning pertaining to imperialist foreign policy entered the dictionary of Hungarian political discourse in the late nineteenth century. Fed by the recently created memory of the medieval Hungarian Great Power, several pressure groups in fin-de-siècle Hungary lobbied for a Hungarian (informal) empire in Southeastern Europe and beyond. While several lobby groups were firmly embedded in the framework of the Austro-Hungarian Monarchy, some of these visionaries imagined a Hungarian Empire independent of Habsburg structures. A short comparison with the Croatian and Czech political discourses illuminates the fact that the first meaning of empire (composite nation state) did not differ in substance from contemporary terminology in other Habsburg lands, but the second meaning (imperialism) was indeed a unique phenomenon in the Habsburg Monarchy.